

О. А. Репан

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СТРУКТУРА ГАРНІЗОНУ СТАРОСАМАРСЬКОГО РЕТРАНШЕМЕНТУ

Проаналізовано структуру гарнізону Старосамарського ретраншементу та укріплень, що були йому підпорядковані.

Ключові слова: Старосамарський ретраншемент, ландміліція, Лоц-Кам'янський ретраншемент, Кодацький редут, Біркутський редут, Соکیلський редут.

Проанализирована структура гарнизона Старосамарского ретраншемента и укреплений, которые находились в его подчинении.

Ключевые слова: Старосамарский ретраншемент, ландмилиция, Лоц-Камянский ретраншемент, Кодацкий редут, Биркутский редут, Сокольский редут.

The object of research are garrisons of Oldsamarian retrenchment and subordinates fortifications.

Key words: Oldsamarian retrenchment, Lots-Kamianka retrenchment, Kodak fortification, Birkut fortification, Sokil fortification.

Стара Самарь у контексті історії запорозького козацтва привертала і привертає чималу увагу. Про неї писали ще такі класики козакознавства, як А. Скальковський [23] або Д. Яворницький [26]. Проте тривалий час навіть чітка прив'язка топоніма до місцевості була відсутня. Становище суттєво змінилося протягом останніх років. Краєзнавці В. Бінкевич та В. Камеко висловили гіпотезу про тотожність Старої Самарі-Богородичного валам, які розташовані на околиці сучасного Дніпропетровська, в сел. Шевченка [15]. Велике значення для вивчення цього об'єкта мають роботи археологів Дніпропетровського національного університету, які вже протягом десятиліття вивчають цю пам'ятку. Дослідження археологів дозволяють реконструювати різноманітні елементи історії Старої Самарі, зокрема занурюють нас у повсякдення її мешканців. Оприлюднено цілу низку статей, каталог старожитностей [16; 18; 19; 20; 25]. Певним підсумком стала книга «Перлина козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця» [21]. Історія Старої Самарі стала предметом розгляду в колективній монографії «Палімпсест: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська» [22]. Наразі готується до виходу монографія В. Векленка, присвячена хрестам зі Старої Самарі.

Як бачимо, останнім часом пам'ятка активно вивчається науковцями, проте низка тем все ще залишається нерозробленою. До таких тем належить історія російського гарнізону Богородицької фортеці та Старосамарського ретраншементу. Очевидно, що тією чи іншою мірою автори торкаються цього питання у своїх роботах, проте предметом спеціального зацікавлення цей сюжет не став. Нижче хотілося б торкнутися таких аспектів, як постаті командирів та структура гарнізону Старосамарського ретраншементу.

Частково у книзі «Палімпсест: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська» мені вже доводилося писати про постаті командирів Старосамарського ретраншементу [22, с. 170-171], проте подальші архівні пошуки дозволяють суттєво розширити їх список та уточнити дані стосовно їх звання, часу перебування на посаді тощо. Нижче пропоную шановному читачеві таблицю, в якій вказано дати, під якими в документах та літературі згадуються коменданти російської залоги, їх звання та належність до певного полку.

Коменданти російської залоги в Старосамарському ретраншементі

Дата згадки	Звання	Прізвище та ім'я
1749		Ковальов [17, с. 69]
1752		Бутовський Юрій [14, с. 39]
1754		Верігін Данило [14, с. 683]
Червень 1756 – літо 1757	секунд-майор Рязького ландміліцького полку	Щетінін Парфеній [1, арк. 13, 27; 2, арк. 18; 3, арк. 1; 14, с. 307]
Літо 1757 – березень 1758	підполковник	Єршов Олексій Дмитрович [1, арк. 27, 61, 72]
Квітень–травень 1758	секунд-майор	Бровцин Матвій [2, арк. 61 зв.; 4, арк. 1]
Травень 1758	секунд-майор	Пловицький Андріан Іванович [4, арк. 4]
літо 1760 – травень 1762	секунд-майор Єфремовського ландміліцького полку	Какурін Андрій Семенович [5, арк. 12, 25; 6, арк. 130; 7, арк. 2, 31]
Кінець травня – поч. серпня 1762	секунд-майор	Пловицький Андріан Іванович [5, арк. 45; 7, арк. 42]
Серпень–вересень 1762	майор	Селітреников Олександр [7, арк. 50, 55, 57]
Липень 1763 – листопад 1764	підполковник	князь Баратов Семен [5, арк. 62, 74; 8 арк. 1, 5]
Липень–жовтень 1766	капітан Орловського піхотного полку	Василісов Федір [5, арк. 99, 102]

Дата згадки	Звання	Прізвище та ім'я
травень 1767 – червень 1769	секунд-майор, з 1769 – прем'єр-майор	Фогт Карл Іванович [5, арк. 108, 124, 133; 8, арк. 16, 30–32, 42; 11, арк. 2 зв.]
Липень 1769 – літо 1770	секунд-майор	Мясищев Осип [5, арк. 137, 153; 8, арк. 56; 12, арк. 44]
Липень 1772 – 1774	секунд-майор, не пізніше червня 1773 – прем'єр-майор	Рязанцев Олександр Андрійович [5, арк. 191, 227; 8, арк. 160; 27, с. 48]

Як бачимо, переважно гарнізон очолювали секунд-майори ландміліцьких полків, розташованих на Українській лінії. Проте згадки про 2 підполковників та 1 капітана не дозволяють вести мову про жорстку обумовленість звання для цієї посади. Також у двох випадках спостерігаємо отримання комендантом чергового звання – власне, прем'єр-майора.

Перед дослідником постає питання внутрішньої структури російського гарнізону в Старій Самарі. Для етапу Богородицької фортеці певні реконструкції за допомогою характеру забудови можна зробити на підставі даних, які наводить О. Харлан. Крім дерев'яної церкви укріплення мало воєводський двір, 260 просторих хатин, 2 порохівних льохи, льодовню, лазню, повітки для припасів гарнізону, хати гетьмана І. Мазепи, генеральних старшин та полковників. Поза фортецю розташовувався посад [22, с. 57–58].

Щодо Старосамарського ретраншементу, який постав на основі укріплень Богородицької фортеці під час російсько-турецької війни 1735–1739 років, то О. Харлан переважно зупиняється на характеристиці планувальної структури, не виокремлюючи окремих об'єктів, що мають пряме відношення до забезпечення діяльності російської залоги [22, с. 60–66]. Наявні свідчення джерел дозволяють нам досить повно відновити структуру гарнізону.

Комендант Старосамарського ретраншементу одночасно очолював т. зв. «трюхсотенну нижньодніпровську команду» [1, арк. 33; 4, арк. 1; 5, арк. 102] російської ландміліції. Крім самого гарнізону Старої Самарі в його підпорядкуванні знаходилися залоги Лоц-Кам'янського ретраншементу, Кодацького, Соکیلського та Біркутського редутів [5, арк. 64]. До складу цієї команди не входив Новосіченський ретраншемент, зі своїм комендантом та специфічними функціями.

Бюрократичний бік діяльності коменданта забезпечувала канцелярія «Старосамарського ретраншементу гарнізонних справ» [5, арк. 17; 7, арк. 3, 31]. Дисципліну допомагала підтримувати наявність

гауптвахти [6, арк. 188]. Для лікування хворих функціонував лазарет [9, арк. 2]. При лазареті для хворих існувала лазня, причому парили тут з використанням березових дров [8, арк. 155]. Крім власне залогів в Старосамарському ретраншементі була артилерійська команда, провіантські та речові магазини, стояла окрема кінна команда козаків з Гетьманщини. Офіцери мешкали в окремих будинках, рядові – в казармах [8, арк. 40]. Стара Самарь працювала як річковий порт, з якого вниз по Дніпру возили провіант [10, арк. 13].

До відання артилерійської команди належали гармати як в Старій Самарі, так і в Лоц-Кам'янському ретраншементі [8, арк. 145]. Цей підрозділ, наскільки дозволяють судити джерела, користувався досить великою автономією у складі залогів. Артилерійські коні ходили окремим табуном [11, арк. 1 зв.], і навіть мешкали артилеристи відрубно – поза фортецею, в посаді, існувала окрема слобідка [6, арк. 188]. По дозвіл косити сіно для своєї команди керівник артилеристів звертався до Коша самостійно – так було і в 1761, і в 1768 роках [5, арк. 16, 130–130 зв.]. До нас дійшли згадки про командирів артилерійської команди, які носили різні звання. Так, у 1760 р. її очолював підпоручик Петро Чаплигін, 1767 р. – підпоручик Андрій Малишев, у 1768 р. – штаб-офіцер Дмитро Волковський, у квітні 1772 р. як командир польової артилерії згадується підпоручик Василь Судовщиков, у червні підрозділом керує унтер-цейхвартер Колмогоров [5, арк. 16, 124; 8, арк. 34, 97, 104; 9, арк. 35]. Очевидно, що російсько-турецька війна 1768–1774 років призвела до поживавлення життя всього гарнізону, зокрема гармашів. У жовтні 1768 р. фіксуємо у Старій Самарі команду київської гарнізонної артилерії [8, арк. 30–32]. Восени цього ж року артилеристи побудували для себе на території фортеці новий цейхгауз [8, арк. 34].

Схоже, що аналогічний автономний статус мала команда кінних гетьманців, які здійснювали патрулювання теренів навколо Старої Самарі. Неподалік від фортеці розташовувалися «козацькі табори», де, очевидно, і квартирували козаки з Лівобережної України. Як бачимо з нижченаведеної таблиці, наявні документи свідчать переважно про присутність у Старій Самарі козаків Прилуцького полку, лише у 1773 р. (воєнний час) фіксується команда іншого полку. Належність до певного полку та командування цього підрозділу виглядає так:

Рік	Назва полку	Звання командира	Ім'я командира
1755	Прилуцький	срібрянський сотник	Масло Йосип
1756	Прилуцький	корибутівський сотник	Дембовський Павло [5, арк. 284 зв.]
1756	Прилуцький	журавський сотник	Тарасович Федір
1757	Прилуцький	іваницький сотник	Свирський Федір [5, арк. 284]

Рік	Назва полку	Звання командира	Ім'я командира
1760	Прилуцький	значковий товариш	? [5, арк. 16]
1761	Прилуцький	журавський сотник	Яковець Іван [5, арк. 24]
1772		значковий товариш	Габляскул [8, арк. 104]
1773	Лубенський	значковий товариш	Олійник [8, арк. 126]

Старосамарський ретраншемент ще з часів російсько-турецької війни відігравав роль провіантського та речового складу для армії. Саме з речових складів Старої Самарі отримували запорожці залізо для відновлення будівель Січі після пожежі в 1758 р. [4, арк. 1-2]. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. зі старосамарських магазинів постачалися харчі для військ, зокрема для запорозьких команд, які прикривали кордони від татарських нападів [12, арк. 7 зв., 10]. Склади в Старосамарському ретраншементі мали свою обслугу під командуванням офіцера. В документах згадуються поручик Борисоглібського полку С. Полубочерінов (1759 р.) [4, арк. 10] та прапорщик Вербін (1771 р.) [13, арк. 37].

У сфері впливу Старосамарського ретраншементу, як уже зазначалося вище, перебували ще кілька фортифікаційних споруд. Перш за все варто згадати Лоц-Кам'янський ретраншемент, розташований на території однойменного села у складі м. Дніпропетровська. Ретраншемент мав артилерію, в ньому перебувала церква святих мучеників Бориса та Гліба. Ймовірно, це була полкова церква одного з ландміліцьких полків. Церква обслуговувала потреби як залоги, так і місцевого населення. Постійного священика тут не було, гроші на церковні потреби знаходилися в руках коменданта, який проводив закупки церковного вина, ладану тощо. Титарем був місцевий мешканець [1, арк. 72].

Гарнізон очолював офіцер, складався він із ландміліціонерів та гетьманців [1, арк. 55 зв.]. Ми можемо частково відновити персональний склад та звання комендантів Лоц-Кам'янського ретраншементу:

Час згадки	Чин	Прізвище
Листопад 1757	капітан Білгородського полку	Орлов Григорій [2, арк. 56]
Березень 1758	поручик	Зеленін Андрій [1, арк. 55]
Літо 1761	капітан	Тіменніков [5, арк. 29]
Лютий-березень 1762	поручик Орловського полку	Вялов [7, арк. 28]
Липень 1763	поручик Рясського полку	Кривцов [5, арк. 70]
Червень 1765	поручик	Василів Дмитро [5, арк. 77]

Час згадки	Чин	Прізвище
Грудень 1769	підпоручик	Родіонов [12, арк. 43]
Червень 1770 – червень 1771	капітан	Городищев [5, арк. 155– 156, 169]

Очевидно, що на 1774 р. командування не вважало Лоц-Кам'янський ретраншемент важливим опорним пунктом. У ньому залишилося лише 10 осіб на чолі з капралом [5, арк. 236].

До юрисдикції Старосамарського ретраншементу належали також три редуту – Кодацький (навпроти Нового Кодака, в Кам'янці Старожитній), Біркутський та Соکیلський. Кодацький з-поміж цих укріплень був найважливішим, оскільки дозволяв контролювати перевіз через Дніпро з лівого берега [24, с. 42-43]. Як коменданти Кодацького редуту в документах згадуються поручик Серков (1755) [3, арк. 26], поручик Микола Кулебякін (1758) [1, арк. 89], підпоручик Литвинов (1768) [5, арк. 124].

Соکیلський редут явно поступається за значенням Біркутському. Наприклад, у 1766 р. у Біркуті керував поручик Єлвашов, а Соکیلський редут очолював неписьменний капрал Тамбовського полку Я. Безготовков, за якого документи підписував козак Миргородського полку Ф. Черкащенко. Роком пізніше вже як командир обох укріплень згадується прапорщик Ушаков, він же керує і в 1768 р. [5, арк. 100-101, 117, 124]. Не зовсім зрозумілим є підпорядкування гетьманців, які стояли в т. зв. «Біркутському таборі», розташованому окремо від редуту. Можна припустити, що тут перебувала досить значна козацька команда, оскільки в двох відомих мені випадках її очолюють сотники Миргородського полку – Попатенко та Й. Павелко [5, арк. 124, 205].

Отже, після закінчення російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Старосамарський ретраншемент стає певним центром російської воєнної присутності на півночі Вольностей Війська Запорозького низового. Залога цього ретраншементу складалася з ландміліціонерів Української лінії та козаків Гетьманщини. Безпосередньо у складі залоги були певною мірою автономні структури (вже згадувані гетьманці, гармаші). Під загальним командуванням коменданта Старої Самарі знаходилися кілька укріплень меншої потужності як на лівому, так і на правому березі Дніпра.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 229. Архів Коша Нової Запорозької Січі, оп. 1, спр. 35.
2. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 39.

3. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 40.
4. Там само. – Ф. 229, оп. 1, спр. 64.
5. Там само. – Ф. 229, оп. 1, спр. 100.
6. Там само. – Ф. 229, оп. 1, спр. 109.
7. Там само. – Ф. 229, оп. 1, спр. 128.
8. Там само. – Ф. 229, оп. 1, спр. 168.
9. Там само. – Ф. 229, оп. 1, спр. 194.
10. Там само. – Ф. 229, оп. 1, спр. 205.
11. Там само. – Ф. 229, оп. 1, спр. 210.
12. Там само. – Ф. 229, оп. 1, спр. 249.
13. Там само. – Ф. 229, оп. 1, спр. 304.
14. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 3. – К., 2003.
15. Бінкевич В. Містечко старовинне запорізьке Самарь з перевозом: Красензавчий нарис / В. Бінкевич, В. Камеко. – Д., 2000.
16. Векленко В. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Стара Самарь та Богородицької фортеці / В. Векленко, І. Ковальова, В. Шалобудов // Український археографічний щорічник. – Вип. 8/9. – К.; Н.-Й., 2004. – С. 190–221.
17. Історія міста Дніпропетровська / під ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006.
18. Ковальова І. Нові дослідження посаду Богородицької фортеці / І. Ковальова, В. Шалобудов, В. Векленко // Січеславський альманах. – Вип. 1. – Д., 2005. – С. 21–35.
19. Ковальова І. Джерела про існування лазарету та аптеки у Богородицькій фортеці / І. Ковальова, В. Шалобудов // Гуманітарний журнал. – № 1/2. – Д., 2004. – С. 66–72.
20. Ковальова І. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ковальова, В. Шалобудов, В. Векленко. – Д., 2007.
21. Перлина козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця : темат. зб. / ред. кол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2008.
22. Репан О. Палімпсест: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан. – Д., 2008.
23. Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього Коша Війська Запорозького / А. Скальковський. – Д., 1994.
24. Старостін В. Столиця степового краю. Дніпропетровськ. Нариси з історії міста / В. Старостін. – Д., 2004.
25. Шалобудов В. Знахідки фальшивих півтораків Сигизмунда III на території козацького містечка Самарь / В. Шалобудов // Наддніпрянська Україна. – Вип. 2. – Д., 2003. – С. 247–250.
26. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків / Д. Яворницький. – Т. 1. – К., 1990.
27. Яворницький Д. І. До історії степової України / Д. І. Яворницький. – Д., 2004.

Надійшла до редколегії 01.12.2010